

ОСОБЛИВОСТІ ТА МІСЦЕ ХЕРСОНЩИНИ В ЕКОМЕРЕЖІ УКРАЇНИ

¹*Нікітський ботанічний сад – Національний науковий центр УААН, м. Ялта*

²*Херсонський державний університет*

Територія Херсонщини входить до складу трьох природних регіонів екологічної мережі – Таврійського, Азовського і Чорноморського. Через її територію проходять три екологічних коридори – Південноукраїнський, Прибережно-морський, Дніпровський. Природні регіони і природні коридори території Херсонщини мають свої особливості, характеризуються своєрідним рослинним і тваринним світом, їх складові мають свою специфіку.

Ключові слова: екомережа, Херсонська область.

P. Boiko¹, M. Boiko²

¹*Nikita's botanical garden – National scientific center.*

²*Kherson State University*

THE KHERSON REGION SPECIALITIES AND PLACE IN THE ECONET OF UKRAINE

The natural regions of the econet include the Kherson region territory (Tavrisheskiy, Azovskiy, Chornomorskiy). There are three natural ecocorridor in its territory (Juzhnoukrainskiy, Pribrezhnomorskoy, Dneprovskiy). The natural regions and ecocorridors as econet elements characterized. They have an original specialities, fauna and flora.

Keywords: Econet, Kherson region.

Згідно з Всеєвропейською стратегією збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, затвердженою на конференції міністрів довілля країн Європи у м. Софії в 1995 р. (Мовчан, 1997; Розбудова ..., 1999), створення Національної екомережі України є безпосереднім втіленням тих завдань, які заплановані в програмних матеріалах даної стратегії. Головне завдання полягає в тому, щоб з'єднати між собою ділянки з відносно непорушеними або порушеними ценозами, на яких ще можливе відновлення. Виконання практичних робіт повинно бути комплексним, інтегральним щодо збереження біотичного та ландшафтного різноманіття.

Сформована екомережа для виконання поставлених завдань структурно має включати чотири типи елементів (Розбудова ..., 1999): природні ядра, які служать для збереження екосистем, середовищ існування, видів і ландшафтів європейського значення; екокоридори для забезпечення взаємозв'язків між природними екосистемами – елементи поєднання природних масивів і міграційних шляхів водночас; відновлювальні райони, в яких відновлюються порушені елементи екосистем і ландшафтів європейського значення або повністю відновлюються деякі райони; буферні зони, що зміцнюють і захищають мережу від негативних впливів.

Національні екомережі вже створені у ряді країн Європи. У нашій країні створення екомережі розпочато з прийняттям 21.09.2000 р. Верховною Радою Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» (далі – Програма), який набрав чинності з дня його опублікування (Закон України ..., 2000).

У характеристиці загальних положень указано, що закон розроблено відповідно до вимог формування Всеєвропейської екологічної мережі як єдиної просторової системи територій країн Європи з природним або частково зміненим станом ландшафту.

Відповідно до прийнятого закону територія Херсонської області відноситься до основних елементів Національної екологічної мережі загальнодержавного значення. За розташуванням область входить до трьох природних регіонів екологічної мережі

(Таврійського, Азовського та Чорноморського), через її територію проходять три природні коридори (Південноукраїнський, Прибережно-морський, Дніпровський), представлена вона певною кількістю основних територій та об'єктів – складових екологічної мережі (Розбудова ..., 1999; Закон України ..., 2000).

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для написання статті використані матеріали багаторазових експедиційних досліджень 2000–2004 рр. Дослідження проводились у різні сезони року з метою виявити ділянки, на яких ще зберігся природний рослинний покрив, а також максимально вивчити біорізноманіття на різних стадіях його розвитку. Територія Херсонської області досліджувалася на предмет створення тут екомережі. Експедиційні виїзди проводились разом з науковцями різних галузей біологічної науки, а також із співробітниками Облуправління екології та природних ресурсів. Дослідження проводились за загальноприйнятими методами, що використовуються в ботаніці й екології. Матеріали експедиційних досліджень оброблялись за допомогою класичних наукових методів.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Розглянемо природні регіони, екологічні коридори як елементи екологічної мережі та складові структурних елементів екологічної мережі, їх стан та особливості.

Таврійський природний регіон. Розташовується в Дніпровсько-Молочанському межиріччі, значна площа його знаходиться у Херсонській області (Бойко, Чорний, 2001). Представлений складовими екомережі: Чорноморським біосферним заповідником, біосферним заповідником «Асканія-Нова» ім. Ф. Е. Фальц-Фейна, Нижньодніпровським національним природним парком (проекується), Азово-Сиваським національним природним парком (частина), ландшафтним заказником «Каїрська балка», Асканійським зоологічним заказником (Бойко, Чорний, 2001; Бойко, 2003б).

У цій місцевості міжрегіональним екокоридором є долина Дніпра. В її межах природні території представлені аквально-лісовими комплексами, лучно-степовими ділянками заплави, плавнями, надзаплавними терасами та степовими схилами, часто еродованими, з відкладеннями вапняків, ярами та балками. Тут є такі об'єкти природно-заповідного фонду (ПЗФ), в яких охороняються відносно не порушені ценози. Це – ландшафтні заказники Станіславський і Олександрівський, ботанічні заказники Широка балка, Шаби, Софіївський, Інгулецький лиман, зоологічні – Бакайський жолоб, Корсунський, лісові заказники – Бакайський, Березові гайки, ландшафтні – урочище Саги, Хрестова сага, Інгулець, Інгулецький лиман, заповідні урочища – Агайманське, Стояни, Архангельський ліс, Ліс «Летючі піски», Малокаховський бір, Недогірський, Новодмитрівський, Старозбур'ївський, Цюрупинський бір. У цьому плані чималу роль також відіграють такі об'єкти ПЗФ – пам'ятки природи: гідрологічні – джерела Шилової балки, джерело Козацьке, джерела Білоозерські, ботанічні – Бехтерівський дубовий гай, дуби в Рибальчанському лісництві, Куртина дубів, Подвійний дуб звичайний (які є залишками природної рослинності, залишками геродотової Гілеї), зоологічні – Понятівське поселення змій, Микільське поселення змій, Криківське поселення бобрів.

Вище греблі Каховської ГЕС балки затоплені водами Каховського водосховища, у них сформувалась своєрідна флора і рослинність. Для підсилення природоохоронної ролі екомережі нами запропоновано створення ландшафтних заказників загальнодержавного значення – Козаче-Лагерська арена, Мергель, Червоний маяк, Шилова балка, озеро Соляне, Новокаїрська балка, Миловська балка, Осокорівська балка, Нижньосірогозька балка та ботанічних, гідрологічних і загальнозоологічних заказників місцевого значення – балка Дудчани, Золота балка, Кривошийка, Чернеца балка, Попова балка, Вірьовчина балка, урочище Кардашинське болото, Бехтерські озера, Бехтерська колонія чаплі сірої, Янчекрак та Болгарська балка (Бойко, 2003б; 2004а).

Тут є водно-болотне угіддя міжнародного значення – дельта р. Дніпра загальною площею 32 тис. га, що розташована у Білозерському та Голопристанському районах. Перспективними у цьому плані є такі території, як акваторії Дніпровського лиману у районі острова Вербка та Цюрупинсько-Дніпровська ділянка заплавної частини долини р. Дніпра на лівобережжі. Ці території слугуватимуть відновленню дещо збідненої фауни і флори цієї ділянки Причорноморської низовини на лівобережжі Дніпра.

Азовський природний регіон. Розташовується в Азовському морі, його затоках і на косах. Представлений Азово-Сиваським національним природним парком (коса Бірючий острів) та Сиваським природним національним парком (проекується на території південного Присивашся в АР Крим) (Розбудова .., 1999; Бойко, Чорний, 2001). У межах Херсонщини регіон розташований в північно-західній частині Азовського моря. Коса Бірючий острів – це витягнутий піщано-черепашниковий півострів з багатьма солоними озерами, який відділяє від моря Утлюцький лиман. Деревна рослинність в основному штучного походження. У заростях серед трав'янистої рослинності перебувають завезені мисливські тварини, відмічено багато видів птахів, з яких цілий ряд видів є рідкісними і зникаючими. Багато птахів тут гніздуються, їх приваблюють захищені місця для гніздування і багаті кормові угіддя, що занесені до реєстру територій України, важливих для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів (ІВА) (Микитюк, 1999). Природними ядрами локального значення в Азовському природному регіоні можуть бути півострови Ад, Тюбек, урочища Кутара, Митрофанівка та Каїрка, Григорівка, Овер'янівка і Захарівка, острови Папанін, Зеленівський, частини острова Куяк-тук, Чурюк, а також Сиваський та Чонгарський поди. Важливе значення має також заповідання перехідної берегової смуги понад Сивашем. Тут багато рідкісних і зникаючих видів рослин і тварин (Бойко, Подгайний, 1998; Андрієнко, Коломійчук, 2000; Коломійчук, 2002; Павлов, 2003) та ін. Лише у складі рослинного покриву островів відмічено 8 видів рослин, що занесені до Світового Червоного списку, 16 видів – до Європейського Червоного списку, 10 видів – до Червоної книги України, 2 види – до каталогу Бернської конвенції. Зустрічаються рідкісні рослинні формації – *Stipeta lessingiana*, *Stipeta ucrainica*, *Stipeta capillata*, *Batrachia rionii* (Коломійчук, 2002 та ін.). Ще ряд рідкісних та ендемічних видів пропонується до включення до Червоної книги України та до червоних списків місцевого значення. Водно-болотними рамсарськими угіддями міжнародного значення тут є Східний Сиваш загальною площею 220 тис. га та Центральний Сиваш загальною площею 100 тис. га. Перспективною територією в цьому плані є Західний Сиваш у Чаплинському та Новотроїцькому районах Херсонської області. Через цей регіон пролягає великий міграційний шлях багатьох видів перелітних птахів.

Чорноморський природний регіон. Розташовується на шельфі Чорного моря. Представлений Чорноморським біосферним заповідником, національними природними парками: Джарилгач (проекується) та регіональним ландшафтним парком Кінбурнська коса, орнітологічним заказником Ягорлицьким. Сюди відносяться Ягорлицька, Тендрівська, Джарилгацька, Каркінітська та інші мілководні затоки у Голопристанському, Скадовському та Каланчацькому районах загальною площею близько 235 тис. га (Бойко, Чорний, 2001). Перспективними у цьому плані є територія урочища Аджиголь з солоними і прісними озерами на Ягорлицькому півострові у Голопристанському районі. Флора морських заток представлена характерними квітковими рослинами та водоростями. Зустрічається понад 200 видів птахів, більше 10 видів ссавців. Більшість зазначених територій належить до цінних природних осередків зимівлі та харчування перелітних птахів водно-болотних угідь ІВА (Микитюк, 1999). Тут багато черепашково-піщаних кіс та півостровів з солоними і прісними озерами. Зростають рідкісні види рослин, а також рідкісні лишайники та мохоподібні. Багато видів тварин та рослин включені до Червоної книги України, до Європейського і Світового Червоних списків та до Червоного списку Херсонської області (Червона книга .., 1994, 1996; Бойко, Подгайний, 2002).

Через територію Херсонської області проходять три природні коридори екомережі. Два з них субширотні – Південноукраїнський і Прибережний або Азово-Чорноморський, третій природний коридор субмеридіональний – Дніпровський (Розбудова ..., 1999).

Південноукраїнський природний коридор розташовується в зоні степів. Складовими екологічної мережі є лісосмуги, пасовища, сіножаті. Роль регіональних екокоридорів виконують характерні зниження херсонських степів – поди. Хоча вони і не утворюють безперервного ланцюга, але для орнітофауни, як і для інших організмів, є реальним коридором. Час показав, що переорювання та використання подів під посіви зернових культур є непродуктивним, особливо це стосується таких великих подів, як Великий Агайманський, Домузла, Сиваський, Зелений, Чорна Долина та багатьох менших подів. Об'єктами природно-заповідного фонду є лише Агайманський під та Домузла. Важливою задачею є відтворення їх природного стану, що дало б великий поштовх справі охорони довкілля.

Прибережно-морський природний коридор (Азово-Чорноморський) розташовується в прибережній морській смузі Азовського і Чорного морів. Складовими екологічної мережі є внутрішні морські води, морські коси, пляжі, острови. Сюди входять власне берегові смуги та природні території приморських акумулятивних смуг. На низьких берегах Херсонщини узбережний комплекс постає у вигляді прибічної смуги пляжу, яка виконує функцію зв'язку між суходолом і солонowodним морем (Природа ..., 1998). Цей коридор є вузькою стрічкою контакту суходільних, водних акваторіальних і підводних шельфових ландшафтів. Він є міжрегіональним екокоридором узбережжя Чорного і Азовського морів протягом сотень кілометрів. Значну роль виконують менші за протяжністю екокоридори морських черепашково-детритових і піщаних кіс, островів, пересипів з напівпустельною, галофільною рослинністю в межах прибережного морського мілководдя. Ці утворення відділяють від моря лимани та озера або акумулюють прибережні відклади, виконують бар'єрну функцію, розмежовуючи ці об'єкти, що відрізняються за своїми еколого-ценотичними характеристиками (Мовчан, 1997). Це такі утворення, як Арабатська Стрілка, коса Бірючий Острів, Тендрівська коса, острів Джарилгач з косою Левкіна.

Дніпровський природний коридор розташовується в долині р. Дніпра. Складовими екологічної мережі є заплавні луки, чагарники, сіножаті, степові схили з балками, ліси, водні об'єкти. Тут збереглося значне раритетне фіторізноманіття (Бойко, 2004б). Визначним місцевим екокоридором у пониззі Дніпра є майже безперервний ланцюг з лісонасаджень, природних дубово-березово-вільхових гайків на піщаних аренах, саг та берегів солоних буркутських та кінбурнських озер. Ця природна смуга в межах області простягається майже на 150 км. Достатню природну цінність та оригінальність ландшафтів виявляє узбережжя Каховського водосховища, що характеризується чергуванням антропозмінених та майже непорушених ділянок балок протягом приблизно 100 км на обох берегах (Moisienko et al., 2002; Бойко, 2003б).

На сьогодні стан територій області, які знаходяться в межах національної екологічної мережі, крім об'єктів природно-заповідного фонду (але там є свої проблеми), значною мірою незадовільний. Усе це впливає на якість елементів екологічної мережі як природного середовища існування популяцій видів природної флори, мікобіоти та фауни (таблиця).

Таблиця

Структура земельного фонду регіону

Типи земель та угідь	Площа земель та угідь	
	тис. га	%
1	2	3
Землі, загалом	2846,1	100
Сільгоспугіддя, загалом	1969,7	69,2
Рілля	1777,9	62,46

Закінчення табл.

1	2	3
Багаторічні сільгоспнасадження	26,6	0,93
Перелоги	–	–
Сіножаті	9,3	0,32
Пасовища	155,9	5,47
Ліси та інші лісовкриті площі	151,1	5,31
Забудовані землі	70,5	2,47
Відкриті заболочені землі	31,6	1,11
Відкриті землі без рослинного покриву	15,7	0,55

Як уже вказувалось вище, земельні угіддя, як елементи екологічної мережі, перебувають нині в незадовільному стані, який впливає на рослинний та тваринний світ. В області дуже велика розораність сільськогосподарських угідь – найвища в Україні (*таблиця*). Багато порушених земель, значна сільськогосподарська освоєність території. Посушливий клімат з частими суховійними вітрами призводить до вітрової ерозії. Водна ерозія поширена на схилах річок Інгульця, Каховського водосховища та Дніпровського лиману. Великі площі займають засолені землі, є вторинно засолені. Наявний значний негативний дисбаланс відношення орних земель до пасовищ та сіножатей, що на Херсонщині складає 10,7:1, а в Україні тільки 4,4:1 (Бойко, 2003а). В останні роки збільшується площа земель, що зазнають підтоплення. До складу екологічної мережі входять також ділянки акваторії Азовського і Чорного морів, також в значній мірі забруднені.

Складові структурних елементів екологічної мережі та їх стан

Основною складовою структурних елементів екологічної мережі є території та об'єкти природно-заповідного фонду (Мовчан, 1997; Розбудова ..., 1999; Закон України ..., 2000). У них охороняються різноманітні ценози суходолу та морські і річкові акваторії. Але площа заповідних об'єктів в Херсонській області складає лише 2,8 % суходолу, а з урахуванням акваторій – 5,7 %. Нинішня мережа заповідного фонду недостатня не тільки за площею, але й за репрезентативністю. Вона не охоплює навіть всі типові зональні ценози, типи рослинності, більшість рідкісних ценозів, більшість видового різноманіття. З рідкісних рослин, включених до Червоної книги України та Європейського Червоного списку, лише 35 % знаходяться в межах заповідних об'єктів, з рідкісних тварин – ще менше. Звичайно, площа заповідних об'єктів не може задовольнити вимоги до екологічної мережі, що створюється. Важливою складовою екологічної мережі також є водні об'єкти (морські прибережні акваторії, річки, озера, лимани, штучні водойми – канали, водосховища, ставки), водно-болотні угіддя, водоохоронні зони, прибережні захисні смуги, смуги відведення, зони санітарної охорони. Найбільшою річкою області є Дніпро, нижня течія її перетинає область з північного сходу на південний захід. Каховське водосховище регулює річний стік Дніпра, завдаючи величезної шкоди рослинному і тваринному світу та ґрунтам, тому екологічна обстановка і вище греблі, і нижче всі роки існування водосховища залишається напруженою. Каховське водосховище на лівому і на правому берегах має вузькі звивисті затоки – затоплені балки, береги яких в більшості залісені, добре розвинута водно-болотна рослинність та збережені степові ценози (Бойко, 2003б). Нижче греблі аж до Дніпровського лиману простяглися Нижньодніпровські плавні – комплекс різних типів рослинності з багатьма озерами, великими і малими протоками. На цій території запроєктовано Нижньодніпровський національний природний парк площею 50 тис. га. Продовженням цього природного регіону в субширотному напрямку є Дніпровсько-Бузький лиман зі своєрідною фауною і флорою. Тут запроєктовано Дніпровсько-Бузький національний парк площею 50 тис. га. На сусідній території (Миколаївська обл.) діє регіональний

ландшафтний парк Кінбурнська коса площею 10 тис. га. Ділянки Чорноморського біосферного заповідника розташовані також недалеко. Тому Дніпро разом з цими об'єктами має величезне значення як природний екологічний коридор для рослинного і тваринного світу.

Важливе значення має річка Інгулець, яка протікає в меридіональному напрямку і впадає в Дніпро. Заплава її низька, річище звивисте. Місцями добре збереглася плавнева рослинність, степові схили річки ще мають досить багатий видовий склад рідкісних рослин і тварин у типових степових ценозах. З об'єктів ПЗФ тут діють ботанічні заказники Яковлівський, Івано-Кепіно та ландшафтний заказник – Інгулецький лиман. Нами запропоновано створити ще ряд заказників для охорони, ландшафтів, рослин і тварин та гідрологічних об'єктів, а саме: Павло-Мар'янівський, Зелений Гай, Тернівський, Бобровий Кут, Новотимофіївський, Петропавлівський, Федорівський. Система Інгулецького та Каланчацького регіональних екокоридорів значно посилює природоохоронні функції Дніпровського природного коридору (Бойко, Чорний, 2001).

На території Херсонщини є значна кількість озер (Географічна ..., 1989, 1990, 1993; Природа ..., 1998), які відносять до двох груп: 1) озера в долині р. Дніпра, у тому числі озера в зниженнях піщаних арен Олешківських пісків, здебільшого прісні; 2) озера південних приморських територій, здебільшого солоні. Озера в екомережі відіграють важливу роль як місця годівлі та відпочинку птахів, як резервати своєрідної гігрофільної рослинності. В області більше 200 штучних водойм – ставків, які разом з їх водоохоронними зонами слугують перебуванню в них різних видів живих організмів. Функціонують канали, водотоки Інгулецької, Краснознам'янської, Каховської, Каланчацької та Чаплинської зрошувальних систем, Північно-Кримський канал. Хоча антропогенний вплив тут дуже сильний, проте з каналами пов'язане життя багатьох видів рослин, тварин, грибів і прокаріотів, їх пересування, міграції. Канали заповнені водою з кінця весни до кінця осені, а на зиму вода з них скидається в лимани, балки, степові зниження. Уздовж каналів та ставків сформувалась специфічна рослинність з переважанням водно-болотних видів та бур'янів, які масово зростають тут, а на прилеглих до каналів підвищених ділянках – степових видів. З водно-болотних рослин переважають зарості *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud. У воді розвиваються водорості, переважно прокаріотичні синьо-зелені та евкаріотичні зелені і діатомові, з тварин тут є дрібні риби. Часто на дні, у заглибленнях якого вода залишається весь рік, утворюється густий покрив з видів харових водоростей. Є деревна та чагарникова рослинність. Така екологічна обстановка сприяє проживанню та міграціям уздовж каналів багатьох видів тварин, особливо птахів. Для них тут з'явилося багато селітебних ділянок. Птахи активно використовують кормові, захисні та гніздові місця. Серед них найбільше представників *Passeriformes*, *Charadriiformes*, *Anseriformes*, *Ciconiiformes*, *Gruiformes*. Особливо багато рибоїдних птахів перебувають тут пізньої осені, коли відбувається скид води з каналів. До каналів та на поливні поля одночасно прилітають на годівлю до 10 тис. *Philomachus pugnax*, до 5 тис. *Larus cachinnans*, інші види *Larus* та *Sterna*, види *Anas*. На зібраних кукурудзяних полях зупиняються величезні зграї *Grus grus* – до 12 тис. особин, *Anser anser* і *A. albifrons* – до 10 тис. та багато інших видів. За спостереженнями зоологів, в останні роки на зрошуваних землях, особливо на рисових чеках Херсонщини, утворились стабільні багатотисячні зимуючі зграї багатьох видів птахів – *Anser*, *Anas*, *Sturnus*, *Corvus* та інших, у тому числі таких рідкісних червонокнижних видів, як *Rufibrenta ruficollis*, *Otis targa*, *Anthropoides virgo*, *Falko peregrinus*, *F. cherrug*, *Circus macrourus* і *C. cyaneus* та ін. (Гавриленко, 1998; Микитюк, 1999). Проте до цих змінених умов краще пристосовуються тільки екологічно пластичні види. У цілому ж відбувається спрощення біологічного різноманіття, збіднення орнітофауни заповідних територій, оскільки птахи концентруються на сусідніх територіях, які експлуатуються людиною. Для покращення умов для птахів є необхідність створення орнітологічного заказника на базі системи ставків в Каланчацькому районі. Проте зрошувальні канали мають і певну негативну дію на тварин. У них не передбачені місця, якими могли б вибратися з

води тварини, що туди потрапили. У каналах гинуть *Sus scrofa*, *Lepus europeaus*, *Capreolus capreolus*, *Erinaceus europaeus* та інші види. Ними перекриті міграційні шляхи підземних гризунів, у тому числі і рідкісних – *Spalax arenarius*. Скидні води з каналів мають підвищену концентрацію небезпечних хімічних сполук – залишків отрутохімікатів, мінеральних добрив, гербіцидів, які викликають хвороби тварин. В екологічній мережі Херсонщини необхідно передбачити позитивне розв'язання цих проблем.

Водно-болотні угіддя – важливий елемент екологічної мережі. На території Херсонщини, як уже вказувалося вище, є кілька масивів угідь, що охороняються згідно з Рамсарською конвенцією, а саме – дельта Дніпра, Тендрівська затока, Ягорлицька затока, Каркінітська затока, Джарилгацька затока, Центральний Сиваш та Східний Сиваш. Вони є типовими для півдня України, виступають середовищем існування комплексу рідкісних видів рослин і тварин, місцями регулярного перебування десятків – сотень тисяч особин водоплавних птахів, є цінними для збереження унікальних природних фауністичних комплексів. З цих об'єктів зазнає найбільшого негативного антропогенного впливу Тендрівська затока, в яку продовжується скид дренажних вод. Проте роль цих територій невпинно зростає. В останні два десятиріччя тут, наприклад, сформувались місця зимівлі для тундрових гусей. Багато корму на сусідніх з затоками полях у вигляді залишків зерна і вегетативних органів рослин, відсутність глибокого снігового покриву створюють можливість зимівлі в Каркінітській і Джарилгацькій затоках та Центральному Сиваші до 200 тис. гусей, а в Східному Сиваші і Утлюцькому лимані Азовського моря – до 300 тис. (Гавриленко, 1998; Бойко, Чорний, 2001).

Складовою екологічної мережі є також курортні та лікувально-оздоровчі території з їх природними ресурсами (Розбудова ..., 1999; Закон України ..., 2000; Бойко, Чорний, 2001). До курортних територій віднесені населені пункти – Генічеськ, Щасливцеве (Арабатська Стрілка) в Генічеському районі, Гола Пристань, Більшовик, Залізний Порт в Голопристанському районі, Роздольне, Максима Горького, Олексіївка, Приморське, Хорли – в Каланчацькому районі, Скадовськ, Лазурне, Красне – у Скадовському районі. Так, Скадовська медична зона має три зони санітарної охорони. Для екологічної мережі має значення те, що в першій зоні (зона суворого режиму) забезпечується охорона вод Чорного моря та його узбережжя від будь-якого виду забруднення і засмічення, від Каланчацької затоки до селища Лазурне висаджується живопліт, проводиться озеленення. На території зони забороняються всі види користування надрами, розорювання земель, будь-яка господарська діяльність, що може вплинути на лікувальні фактори. У другій зоні знаходяться парки, ліси та інші зелені насадження, використання яких може здійснюватись тільки згідно з законодавством. Зона встановлюється з метою обмеження експлуатації об'єктів, яка може призвести до забруднення Джарилгацької та Каркінітської затоки, пляжів, повітря, ґрунту та зелених насаджень. У третій зоні (зоні спостереження) забороняється скидання на суходіл та у Джарилгацьку і Каркінітську затоки неочищених вод, вирубування дерев та будівництво, яке може погіршити стан медичної зони. До складових екологічної мережі відносяться також рекреаційні території для організації масового відпочинку населення і туризму (Закон України ..., 2000; Розбудова ..., 1999). Для того щоб ці території виконували функції ланок екологічної мережі, необхідно вирішити цілий ряд екологічних, господарських та інших проблем, наприклад проблему руйнування берегів Чорного і Азовського морів та зникнення пляжів. Так, в останні три–чотири роки в селищі Лазурному Скадовського р-ну та його околицях руйнування берегів набрало катастрофічних розмірів. Руйнування берегів призводить до зміни характеристик прибережно-морських екотопів, місць перебування тварин, місцезростає рослин, веде до заміни сталих ценозів ефемерними, нестійкими, викликає біологічне забруднення берегів, тобто сприяє вселенню адвентивних видів рослин і тварин.

Ланками складових екологічної мережі є також вцілілі залишки природних територій – ділянки степової рослинності, лу-

ки, пасовища, кам'янисті відкладення, піски, солончаки, земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, а також ділянки з рідкісними видами тварин і рослин, що включені до Червоної книги України, та частково землі екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті (Розбудова ..., 1999; Закон України ..., 2000). Усім цим ділянкам (крім земель екстенсивного використання), для того щоб вони відповідали цілям національної екологічної мережі, повинен бути наданий статус об'єкта природно-заповідного фонду різного ступеня заповідності. Ділянки без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом – піски, яри, землі, зайняті зсувами, щебенем, галькою, голими скелями – займають площу понад 110 тис. га. Вони дуже відрізняються одна від іншої, і подальша їх доля повинна вирішуватись тільки на основі наукових рекомендацій. Ділянки із знищеним рослинним покривом необхідно рекультивувати, а ділянки із специфічною рослинністю та тваринним населенням, наприклад вапнякові скелі, необхідно перевести в ранг об'єктів природно-заповідного фонду. Щодо земель екстенсивного використання – пасовищ, лук, сіножатей, а їх в Херсонській області нараховується майже 170 тис. га (7,6 %), то з метою мінімізації шкоди живим організмам господарювання на них повинно проводитись з урахуванням вимог екомережі, бути науково обгрунтованим.

Ліси та лісосмуги як ланки екологічної мережі. На Херсонщині, що розташована в степовій зоні – зоні відкритих просторів, роль лісів та лісових смуг у підтриманні екологічної рівноваги невинно зростає (Бойко, Чорний, 2001). У доісторичну епоху ліси повністю займали долини річок, степові зниження та степові балки, степи були тільки на плакорах. В екологічній мережі роль лісових насаджень значна, тому що в них, а також на прилеглих територіях створюються оптимальні умови для більш-менш нормальної життєдіяльності всіх форм біорізноманіття. З лісовими насадженнями пов'язані місцезростання багатьох видів рослин і грибів та місця перебування багатьох видів тварин, що включені до Червоної книги України. Лісистість Херсонської області, як уже відмічалось, дуже низька. Природні ліси збереглися лише на Олешківських пісках Нижньодніпров'я. Тут є невеличкі лісові масиви з *Quercus robur* L. з неморальними видами трав'янистих рослин, мохоподібними і лишайниками (Природа ..., 1998). Найбільше їх в Буркутському лісництві, на території Чорноморського біосферного заповідника та в Рибальчанському лісництві. Осикові ліси з *Populus tremula* L. розташовані в улоговинах піщаних арен. Березові ліси з *Betula borysthena* Klok. ще достатньо збереглися на піщаних аренах від Каховки до Кінбурнського півострова. У цих дубових, осикових, березових, вільхових з *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn., а часто в змішаних гайках є чимало рідкісних, ендемічних видів рослин і тварин, неморальних та бореальних видів. Лісові насадження на Нижньодніпровських пісках дуже потерпають від ентомошкідників, особливо розповсюджені рудий та звичайний сосновий пильщик, пагонов'юн зимуючий. Природна лісова рослинність Нижньодніпровських плавнів, які є одним з найважливіших елементів екомережі, представлена вербовими лісами з *Salix alba* L., осоковими лісами з *Populus nigra* L., а в найбільш зволжених місцях – вільховими лісами.

Найбільші площі на території області займають штучні соснові ліси з *Pinus sylvestris* L. та *P. pallasiana* D. Don, які переважно зростають на аренах Олешківських пісків (Бойко, 2002). Певна кількість лісових насаджень з різних листяних порід є в балках-затоках Дніпра як на правому, так і на лівому його березі (Бойко, 2003б). В останні роки значною екологічною проблемою для Херсонщини стали лісові пожежі, які знищують великі площі соснових лісів. При цьому знищується багато березових гайків з *Betula borysthena* Klok., виду, включеного до Червоної книги України. Такі темпи знищення загрожують взагалі існуванню цього ендемічного виду. Він може зберегтись лише на території Чорноморського біосферного заповідника. Це свідчить про послаблення протипожежної пропаганди в цих районах і взагалі екологічного виховання і освіти населення. Збитки від пожеж ускладнюють

екологічну обстановку ще й тому, що згорілі лісові площі не відновлюються в тих же обсягах.

Велике значення для створення умов стабільності ценозів в екологічній мережі мають чагарникові зарості. Вони поширені не тільки в балках, ярах, на річкових схилах, а й в степових зниженнях – подах. Домінують в них *Prunus stepposa* Kotov, види *Rosa* L., а в чагарникових заростях Нижньодніпровських плавнів – види *Salix* L. та адвентивний вид *Amorpha fruticosa* L. З лісами та чагарниковими заростями пов'язано поширення багатьох комплексів тваринного населення, у тому числі й тих, що перебувають під охороною.

Полезахисні лісові смуги виконують важливу роль екологічних коридорів для міграцій і захисту тварин, поширення і захисту рослин і грибів. Особливо ця роль зростає в Херсонській області, в одній з найменш залісених областей. На Херсонщині в лісосмугах найчастіше домінують *Gleditsia triacanthos* L., *Robinia pseudo-acacia* L., *Fraxinus excelsior* L., *Ulmus minor* L., *Armeniaca vulgaris* L., різні види *Populus* L., *Acer negundo* L., рідше з *Quercus robur* L., *Elaeagnus argentea* Pursh, *Sophora japonica* L., *Juglans regia* L., *Acer platanoides* L., *Pyrus communis* L. та ін. Рекомендують розвішувати на деревах щороку штучні гнізда для приваблювання птахів і кажанів, адже ситуація з перебуванням останніх в області залишається дуже напруженою. Для кращого функціонування екомережі треба інтенсивніше використовувати ці заходи. Крім дерев у лісосмугах є чагарниковий ярус, в якому частіше зустрічаються *Cotinus coggygia* Scop., *Ligustrum vulgare* L., *Prunus spinosa* L., *Lonicera tatarica* L., види *Rosa* та ін. У трав'янистому ярусі зростають види з північніших районів, а також знаходять притулок степові види, серед яких є і червонокнижні (*Stipa capillata* L., *Crocus reticulatus* Steven ex Adams, *Hyacinthella leucophea* (K.Koch) Schur., *Tulipa hypanica* Klok.& Zoz та ін.). Для приваблювання ентомофагів рекомендується підсівати рослини-нектароноси – види *Thymus* L., *Phacelia tanacetifolia* Benth. та ін.

В останні роки площі лісовідновлення, лісорозведення та створення захисних лісонасаджень різко зменшилися. Але проблема тут значно глибша і не тільки для Херсонщини, а й для всіх областей степової, а частини лісостепової зони України. Для того щоб лісосмуги дійсно виконували роль екологічних коридорів на ділянках екологічної мережі, з'єднували збережені ділянки степів, що знаходяться в заповідниках, заказниках, заповідних урочищах, пам'ятках природи, необхідно перетворити їх на лісостепосмуги (Бойко М., 2000; Бойко, Чорний, 2001). Особливо це актуально для степових областей. Для цього кожному існуючому лісосмугу необхідно облямувати смугами відновленого степу завширшки 50–100 м з обох боків. Відпрацьована нами методика прискореного відновлення степів на розораних колись територіях дала позитивні результати. Лісостепосмуги дійсно будуть коридорами і місцями зростання типових і рідкісних рослин (*Stipa lessingiana*, *S. capillata*, *S. ucrainica*, види *Festuca*, *Astragalus*, *Poa* та ін.) та місцями гніздування, перебування типових і рідкісних тварин, резервуарами, постачальниками діаспор для відновлення степів на значних площах. Зараз багато площ є деградованими у зв'язку з безгосподарським, ненауковим використанням земель. 10–15 % площ треба вивести з сівозміни, частину передати в заповідний фонд з таким розрахунком, щоб природно-заповідний фонд області займав не менше 10 % території, а більшу частину використовувати без знищення природного рослинного покриву і тварин, що перебувають в ньому, тобто екстенсивно. Це сприяло б не тільки врятуванню степового біому з його рослинним і тваринним світом, а й відновленню гумусу, перешкоджало б опустелюванню та підтопленню, надало б успіхів бджолярству, конярству, сінокосінню, заготівлі лікарських рослин, збільшенню виробництва м'ясо-молочних продуктів, а в кінцевому результаті – ефективному природозберігаючому господарюванню на землі та було б фактором стабільного розвитку області.

Важливим елементом екологічної мережі Херсонщини є також захисні лісонасадження різного функціонального призначення, площа яких в області 16,48 тис. га. Це – закріплюючі насадження на схилах степових балок, ярів, крутих берегів річок, взагалі прибережні захисні смуги, насадження водоохоронних зон, рекультивовані

насадження на місцях кар'єрів, сміттєзвалищ, деградованих та забруднених земель, захисні придорожні смуги. Щодо останніх, то їх роль дуже значна, оскільки вони найпоширеніші і, як правило, майже не перериваються на значних відстанях. До них належать захисні лісосмуги вздовж залізниць та автодоріг. Ці насадження віднесені до лісів 1-ї групи категорії захисних насаджень на смугах відводу залізниць та автошляхів. За нашими даними, видовий склад цих лісонасаджень практично аналогічний видовому складу лісових смуг. На таких же умовах тут ще утримуються сіножаті. Значення лісонасаджень тут подвійне. З одного боку, вони захищають електролінії та лінії зв'язку від пошкоджень, ґрунти від вітрової ерозії, захищають потяги від зустрічного вітру, чим, як вважається, економиться до 30 % енергії. З другого боку, вони виконують важливі екологічні функції, є частиною природоохоронного фонду, захищають прилеглі населені пункти від можливих аварій з негативними екологічними наслідками, від забруднення хімічними речовинами з вагонів та цистерн.

Відомо, що 1 га захисних лісосмуг вздовж залізниць протягом сезону поглинає до 7 т вуглецевих сполук та виділяє до 5 т кисню, тобто очищає 18 млн. м³ повітря, поглинаючи при цьому до 50 т пилу. Лісонасадження повинні бути біостійкими і довговічними, з різноманітних і різновікових порід дерев і чагарників, у тому числі і плодово-ягідних. За даними зоологів, у цих деревних смугах, особливо в розширених і загущених, гніздиться птахів у 4–5, перебуває в будь-який період року – у 2–5 разів більше, ніж у зрілих дубових лісах. Це пов'язано з екотонним ефектом. Крім лісових птахів сюди стікаються багато лісостепових і синантропних видів. На території безлісої Херсонщини придорожні залізничні і автошляхові смуги виконують важливу функцію екологічних коридорів для міграції і захисту тварин та рослин, з'єднують між собою масиви з природною рослинністю. Зараз придорожні смуги, як і польові лісосмуги, дуже пошкоджені самовільним злочинним вирубуванням, пожежами, вигоптанням худобою. Необхідно відновити і створити нові насадження згідно з вимогами Програми.

ВИСНОВКИ

Реалізація Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки у межах держави та конкретно на території Херсонської області дасть відповідні соціальні, економічні та екологічні результати. Буде забезпечене збереження і відтворення ландшафтного і біологічного різноманіття.

Територія Херсонської області розташовується в трьох природних регіонах, що суттєво відрізняються один від одного за наявністю певних природних комплексів та об'єктів і територій природно-заповідного фонду. У кожному з них крім типових видів рослин і тварин є рідкісні, які підлягають обов'язковій охороні.

Через територію області проходять три екокоридори національної екомережі: два субширотні – Південноукраїнський і Прибережно-морський (Азово-Чорноморський) та один субмеридіональний – Дніпровський.

На сьогодні стан територій області, які знаходяться в межах національної екологічної мережі, крім об'єктів природно-заповідного фонду (але там є свої проблеми), значною мірою незадовільний.

У результаті аналізу складових екомережі показано, що виконання робіт з програми буде сприяти дотриманню екологічної рівноваги на території області, створенню нормальних умов для життя і розвитку людини в екологічно сталому довкіллі, забезпеченню збалансованого і невиснажливого природокористування, у тому числі на суміжних з екологічною мережею сільськогосподарських землях, зменшенню загрози деградації та втрати родючості земель, відновленню земельних угідь, що вилучаються із сільськогосподарського використання, запобіганню безповоротній втраті частини гено-, демо-, цено- та екофонду області.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Андрієнко Т. Л., Коломійчук В. П. Флористичні та фітоценотичні дослідження Сивашу та ботанічні питання його менеджмент-плану // Современное состояние Сиваша. – К.: Wetlands International–АЕМЕ, 2000. – С. 18-26.
- Бойко М. Ф. Степи юга Украины: стратегия сохранения биоразнообразия // Степи Северной Евразии: стратегия сохранения природного разнообразия и степного природопользования в XXI веке. – Оренбург, 2000. – С.80-82.
- Бойко М. Ф., Чорний С. Г. Екологія Херсонщини. – Херсон: Terra, 2001. – 155 с.
- Бойко П. М. Лісові насадження Олешківських пісків як складові Національної екомережі України // Лісівництво і агролісомеліорація. – 2002. – Вип. 103. – С.25-27.
- Бойко П. М. Орні землі як складові структурних елементів екомережі // Актуальні питання розвитку земельної реформи в Україні: Стан та перспективи. – Херсон, 2003а. – С. 122-125.
- Бойко П. М. Созологічна характеристика запропонованих природно-заповідних об'єктів лівобережжя Нижнього Дніпра // Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття: Матеріали наук. конф. (Канів, 9–11 вересня 2003 р.). – Канів: Канів. природний заповідник, 2003б. – С. 37-38.
- Бойко П. М. Особливості створення локальної екомережі (на прикладі правобережжя Нижнього Дніпра) // Вісті Біосферного заповідника «Асканія-Нова». – 2004а. – Т. 6. – С. 123-126.
- Бойко П. М. Раритетне фіторізноманіття локалітетів правобережної частини Дніпровського екокоридору // Зб. наук. пр. Полтав. держ. пед. ун-ту. Сер. Екологія. Біологічні науки. – Полтава, 2004б. – Вип. 4 (37). – С. 149-157.
- Гавриленко В. С. Сезонные скопления птиц в районе биосферного заповедника «Асканія-Нова», их причины и биоценотическое значение // Актуальні питання збереження та відновлення степових екосистем. – Асканія-Нова, 1998. – С. 69-72.
- Географічна енциклопедія України. – К.: Укр. енцикл., 1989. – Т. 1; 1990. – Т. 2; 1993. – Т. 3.
- Закон України від 21.09.2000 г. № 1989-III «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки». – 24 с.
- Коломійчук В. П. Флористична та ценотична різноманітність островів північно-західного узбережжя Азовського моря та Сиваша: Автореф. ... дис. канд. біол. наук. – К., 2002. – 20 с.
- Микитюк О. ІВА території України: території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів. – К.: СофтАРТ, 1999. – 324 с.
- Мовчан Я. І. Екомережа України: обґрунтування структури та шляхів утілення // Конвенція про біорозмаїття: громадська обізнаність і участь. – К.: Стилос, 1997. – 150 с.
- Павлов В. В. Флора Північного Присивашшя: Автореф. ... дис. канд. біол. наук. – К., 2003. – 18 с.
- Природа Херсонської області: Фізико-географічний нарис / Відп. ред. М.Ф.Бойко. – К.: Фітосоціоцентр, 1998. – 120 с.
- Розбудова екомережі України / Наук. ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонко. – К., 1999. – 127 с.
- Червона книга України. Тваринний світ. – К.: Укр. енцикл., 1994. – 464 с.
- Червона книга України. Рослинний світ. – К.: Укр. енцикл., 1996. – 608 с.
- Moisienko I., Gorski P., Boiko P. Contributions to the flora of steppes of the Black Sea region (Ukraine) // Poznan: Roczniki Acadiii Rolniczej w Poznaniu, CCCXLVII. Botanika. – 5. – 2002. – P. 123-134.

Надійшла до редколегії 14.02.05